

Analysis of the Impact of the location of Ambassadors and Foreigners in the Evolution of the Socio-Spatial Segregation Structure of Tehran During the Qajar Era

Seyed Hadi Hosseini * | Ph.D. Candidate of Urban Planning,
University of Tehran, Tehran, Iran

Abstract

The residence of foreign nationals in the city of Tehran and their coming and going in the new form of ambassador and adviser and the old form of merchant and tourist and the gradual movement towards the northern areas of the city with the king and courtiers and the acquisition of gardens and the construction of large houses and Luxury causes some changes and transformations in these areas and gradually in the whole city of Tehran. The purpose of this research is to enumerate the effects of foreign nationals and especially the ambassadors of different countries living in Tehran and to analyze the socio-spatial changes caused by their residence in the northern neighborhoods of Tehran during the Qajar period. To analyze how social and spatial changes occur in the historical background of Tehran city, we used the method of historical studies and descriptive-analytical method. The results of this research show that foreign nationals and especially ambassadors of influential countries during the Qajar era, with the benefit of the king's authority, appropriate financial resources and to some extent social acceptability, had the best residential areas of Tehran at different times. took and caused the expansion and strengthening of the phenomenon of socio-spatial Segregation in Tehran. By living in the best areas of the city (generally in the north of the city), they changed many of the common socio-economic relations and laid the groundwork for residential developments, the effects of which can be seen to this day.

Keywords: Foreigners, Segregation, Ambassadors, Social Gap, Embassy.

* Corresponding Author: HadiHosseini69@Gmail.com

How to Cite: Hosseini, S. J. (2023). Analysis of the Impact of the location of Ambassadors and Foreigners in the Evolution of the Socio-Spatial Segregation Structure of Tehran During the Qajar Era, *Journal of Urban and Regional Development Planning*, 7(23), 121-151.

تحلیل تأثیر مکان‌گزینی سفر و اتباع خارجی در تحول ساختار جدایی‌گزینی اجتماعی-فضایی شهر تهران در دوره قاجاریه

سیده‌های حسینی * دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

چکیده

اقامت اتباع خارجی در شهر تهران و رفت‌وآمد آن‌ها در قالب جدید سفیر و مستشار و شکل قدیمی تاجر و سیاح و حرکت تدریجی به سمت مناطق شمالی شهر به همراه شاه و درباریان و تملک باغ‌ها و احداث خانه‌های بزرگ و مجلل، موجب بروز برخی تغییرات و تحولات در این مناطق و به‌مرور تمام شهر تهران می‌شود. هدف این پژوهش، برشماری تأثیرات اتباع خارجی و به‌ویژه سفرای کشورهای مختلف ساکن در شهر تهران و تحلیل تغییرات اجتماعی-فضایی ناشی از سکونت آنان در محلات شمالی شهر تهران در دوره قاجار است. برای تحلیل چگونگی رخداد تغییرات اجتماعی و فضایی در بستر تاریخی شهر تهران، از روش مطالعات تاریخی و روش توصیفی-تحلیلی بهره گرفتیم. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد اتباع خارجی و به‌ویژه سفرای کشورهای صاحب نفوذ در دوران قاجار، با بهره‌مندی از اختیارات پادشاه، تمکن مالی مناسب و تا حدودی مقبولیت اجتماعی، بهترین نقاط سکونتی شهر تهران را در برهه‌های مختلف در اختیار گرفته و سبب بسط و تقویت پدیده جدایی‌گزینی اجتماعی-فضایی در شهر تهران شدند. آن‌ها با سکونت در بهترین مناطق شهر (عموماً شمال شهر)، بسیاری از مناسبات اقتصادی-اجتماعی رایج را تغییر داده و زمینه‌ساز بروز تحولات سکونتی بودند که اثرات آن تا به امروز قابل مشاهده است.

کلیدواژه‌ها: اتباع خارجی، جدایی‌گزینی فضایی، سفر، فاصله طبقاتی، سفارتخانه.

مقدمه

شکل‌گیری پدیده جدایی‌گزینی اجتماعی - فضایی^۱ در شهر تهران قدمتی به‌اندازه تاریخ این شهر دارد. تهران در آغاز پایتختی و شروع سلطنت خاندان قاجار، شهری کوچک با محلات محدود بود. محلاتی که هنوز به شکل جدی آلوده به تمایزات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی نشده بودند و تنها تفاوت قابل‌ملاحظه و ملموس، در کاخ سلطنتی و اطراف آن نمود یافته بود (پاپلی‌یزدی، ۱۳۷۳: ۵۱؛ اتحادیه، ۱۳۷۷: ۱۳۶؛ Madanipour, 1998). کاخ‌های سلطنتی به دلیل حضور پادشاه و درباریان، همواره دارای بهترین امکانات بوده و امن‌ترین منطقه زندگی محسوب می‌شدند. به‌مرورزمان، با شکل‌گیری و گسترش روابط بین‌المللی و سیاسی در قالب تمدن جدید و استقرار اتباع خارجی چه به‌عنوان سفیر و دیپلمات و چه به‌عنوان بازرگان و مستشار، در مناطق مختلف شهر تهران، نوع تعاملات اجتماعی دچار تغییرات عمده‌ای گردید. در سال‌های آغازین پادشاهی ناصرالدین‌شاه به جهت افزایش چشمگیر جمعیت شهر تهران، دیگر فضایی برای ساخت‌وساز درون حصار قدیمی باقی نمانده بود، بنابراین محلات جدیدی در بیرون از حصار قدیمی شکل گرفت و کاخ‌های شاهی، کوشک‌های اعیانی، سفارتخانه‌ها و منازل خارجیان، همگی در بیرون از حصار شهر ساخته شد. معمولاً با جابجایی شاه، درباریان و بستگان شاه هم موقعیت زندگی خود را تغییر می‌دادند. مستشاران و شخصیت‌های سیاسی که حیات سیاسی و مناسبات اقتصادی‌شان به پادشاه گره‌خورده بود، همواره در پیرامون کاخ‌های سلطنتی مستقر می‌شدند و در بسیاری از موارد محل زندگی این افراد به‌وسیله شخص شاه و یا اطرافیان او تأمین می‌شد. افزایش روزافزون جمعیت و کمبود فضای منطقه مرکزی شهر و البته مطلوبیت اراضی شمالی تهران از جهت آب و هوایی و پوشش گیاهی، شاهان قاجار را بر آن داشت تا طی یک حرکت تدریجی به سمت این مناطق، سوق پیدا کنند. خانواده سلطنتی، خانه‌های قدیمی خود را در مرکز شهر ترک کرده و در کاخ‌های جدید شمال شهر ساکن شدند. با فاصله‌گرفتن شاه و اطرافیانش از مناطق مرکزی شهر تهران و حرکت به سمت مناطق شمالی، بسیاری از اتباع خارجی دارای قدرت سیاسی و اقتصادی هم به این

مناطق کوچ کردند. اندک‌اندک، خدمات، تسهیلات و امکانات نیز به این مناطق سرازیر شد و این صعود ساکنان قدرتمند و ثروتمند مناطق مرکزی به شمال شهر و به نوعی انتقال قدرت و ثروت به این محله‌های جدید شهر تهران، موجب بروز جدایی‌گزینی فضایی و سپس گسستگی اجتماعی و در نهایت تجزیه پایتخت به دو بخش شمال و جنوب گردید (حوالی سال‌های ۱۲۸۰ هـ. ش). ایجاد این گسست و شکاف که برای اولین بار در تاریخ شهر تهران به ثبت رسید، به واسطه تغییر در مناسبات بین‌المللی و حضور اثرگذار اتباع خارجی صاحب نفوذ و ثروتمند در شهر تهران، تقویت شده و تشدید گردید.

بیان مسئله

تهران در طول تاریخ پرفرازونشیب اما کوتاه خود، شاهد بروز تحولات فراوانی بوده است. تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و در نهایت فضایی شهر تهران معلول تصمیمات و متأثر از حوادث تاریخی پرشماری است که در یک بازه زمانی حدوداً ۲۴۰ ساله به وقوع پیوسته است. تهران امروز تنها متأثر از شرایط این دوره زمانی نیست و ریشه‌های تاریخی هر ویژگی آن را می‌توان از دهه‌ها قبل رهگیری کرد. یکی از ویژگی‌های بارز تهران امروز وجود تمایزات اجتماعی آشکار میان طبقات مختلف مردم و شکاف عمیق فضایی میان دو منطقه شمال و جنوب شهر است. پدیده‌ای که از آن به‌عنوان جدایی‌گزینی اجتماعی - فضایی یاد می‌شود. این پدیده هم به‌مانند بسیاری دیگر از تحولات تهران به سال‌های آغازین شروع فعالیت این شهر بازمی‌گردد. شناخت عوامل مؤثر در ایجاد و تقویت پدیده جدایی‌گزینی اجتماعی - فضایی در شهر تهران و فهم چگونگی به وجود آمدن آن در گيرودار حوادث، تغییرات و تحولات شهری، می‌تواند در حل مشکلات و سامان دادن به معضلات شهری امروز راهگشا باشد؛ بنابراین هدف اصلی این پژوهش، برشماری تأثیرات اتباع خارجی و به‌ویژه سفرای کشورهای قدرتمند ساکن در شهر تهران و تحلیل تغییرات ناشی از سکونت آنان در محلات شهر تهران و نقش آن‌ها در تقویت جدایی‌گزینی طبقات اجتماعی این شهر و شکل‌گیری مفهوم شمال و جنوب است. سؤال اصلی پژوهش درباره

چگونگی ارتباط و تأثیر مکان‌گزینی سفرا و اتباع خارجی و شکل‌گیری سفارتخانه‌ها در جدایی‌گزینی سکونتی و به تبع آن تغییر و تحولات اجتماعی شهر تهران است.

پیشینه تحقیق

مطالعه و بررسی پژوهش‌های مختلف نشان می‌دهد که جدایی‌گزینی اجتماعی - فضایی در تهران امروز قابل توجه است، به گونه‌ای که می‌توان مناطق مختلف شهر را به‌عنوان نماینده موقعیت اقتصادی و اجتماعی خاصی دانست (اعظم آزاده، ۱۳۸۲؛ مشکینی و رحیمی، ۱۳۹۰)؛ همچنین نتایج بررسی برخی تحقیقات نشان می‌دهد که مهاجران بر ساختار اقتصادی و اجتماعی منطقه مهاجرپذیر تأثیر می‌گذارند (زکی، ۱۳۹۱) و با توجه به تمایلی که به زندگی در کنار هم‌نوع خود دارند، نوع زندگی خوشه‌ای و جدایی‌گزین شده را ترجیح می‌دهند. زنگنه و سمعی‌پور (۱۳۹۱) دریافته‌اند که رابطه معناداری بین متغیرهای میزان درآمد، سطح تحصیلات و سابقه مهاجرت خانوار مهاجر، با جهت جابه‌جایی‌های درون‌شهری آن‌ها وجود دارد. مهاجران عمدتاً محل سکونت خود را بر مبنای سطح و خواستگاه اجتماعی و اقتصادی‌شان انتخاب می‌کنند و یک رابطه معنی‌دار میان محل زندگی، سطح اجتماعی و دسترسی به امکانات و خدمات وجود دارد (رفیعیان و همکاران، ۱۳۹۷). ایبراهیم‌ویچ و هس^۱ (۲۰۱۷) در پژوهش خود نشان می‌دهند که خارجی‌ها به‌طور ذاتی به زندگی گروهی تمایل دارند. زاودنی^۲ (۱۹۹۹) در مطالعه خود نشان می‌دهد که ابتدایی‌ترین عامل در انتخاب محل سکونت از سوی مهاجران، محل اقامت مهاجرانی است که از نظر ویژگی‌های اقتصادی و اجتماعی با آن‌ها مشترک هستند. وندرلان بومادوف^۳ (۲۰۰۷) در مطالعه خود به این نتیجه رسیده است که تمایل به داشتن همسایه‌ای شبیه به خود تا حد زیادی به انزوای مسکونی منجر شده است. دهالمان^۴ (۲۰۱۳) و بوستان^۵ (۲۰۱۳) در مطالعات خود به این نتیجه رسیدند که خارجی‌ها ترجیح می‌دهند در همسایگی افراد مشابه

-
1. Ibraimović and Hess
 2. Zavodny
 3. VanDer Laan Bouma-Doff
 4. Dhalmann
 5. Boustan

خودشان و سایر خارجی‌ها زندگی کنند، زیرا این امر حس امنیت آن‌ها را افزایش می‌دهد. برخی تحقیقات به رابطه میان محل استقرار گروه‌های مختلف درآمدی و میزان دسترسی آن‌ها به امکانات و تسهیلات شهری پرداخته‌اند. نتایج تحقیقات لطفی و قضائی (۱۳۹۸)، نشان می‌دهد جدایی‌گزینی و تمرکز قشر ضعیف و انزوای آن‌ها از سایر گروه‌ها، از یکسو به گسترش فرسودگی در بافت‌های شهری می‌انجامد و از سوی دیگر، وجود بافت‌های فرسوده در ابعاد مختلف، شرایط را برای جدایی‌گزینی و تمرکز اقشار کم‌برخوردار شهری مهیا می‌سازد. حاتمی‌نژاد و همکاران (۱۳۸۷) در مطالعه خود نشان می‌دهند که بین سطح اقتصادی-اجتماعی خانواده‌ها و میزان دسترسی به خدمات و کاربری‌های شخصی رابطه مستقیمی وجود دارد.

همان‌گونه که مشاهده می‌شود، مطالعاتی در خصوص اثبات وجود پدیده جدایی‌گزینی در شهر تهران صورت پذیرفته اما کمتر مطالعه‌ای به ریشه‌ها و دلایل رشد و تقویت این پدیده و به‌ویژه علل تاریخی شکل‌گیری و افزایش آن در شهر تهران اشاره کرده است. همچنین این مطالعات بر تأثیرات مهاجران و مهاجرت آنان بر منطقه مقصد تأکید داشته و این پدیده را یکی از عوامل مهم تقویت جدایی‌گزینی اجتماعی - فضایی دانسته‌اند اما بیشتر آن‌ها بر عوامل داخلی تأثیرگذار بر جدایی‌گزینی‌ها متمرکز بوده و توجه ویژه‌ای به عوامل اثرگذار خارجی نکرده‌اند. از طرف دیگر بیشتر پژوهش‌های صورت پذیرفته در خصوص تأثیر مهاجرت بر تحولات جدایی‌گزینی، بر مهاجران کم‌درآمد، طبقه کارگر و مسائل مرتبط با آن‌ها متمرکز هستند و مهاجران متخصص و با سطح درآمد بالا و تأثیراتشان از نظر دوره مانده‌اند. به جهت وجود همین خلأ علمی و پژوهشی، تحقیق پیش‌رو به ریشه‌ها و علل ایجاد و تقویت پدیده جدایی‌گزینی پرداخته و عوامل اثرگذار خارجی را با توجه به متون و منابع در دسترس مورد بررسی قرار می‌دهد.

چارچوب نظری

وجود نابرابری فضایی در نواحی مختلف یک شهر، پدیده‌ای جدید محسوب نمی‌شود (عبدی‌دانشپور، ۱۳۷۸: ۳۷). واژه «جدایی‌گزینی» نیز کم‌وبیش، تاریخی به قدمت پیدایش

شهرها دارد و از دهه ۱۸۹۰ میلادی، توسط تفکیک‌کنندگان شهری^۱ وارد ادبیات جامعه‌شناسی و برنامه‌ریزی شهری شده است (Nightingale, 2013, 2-3). فیالکوف معتقد است موقعیت‌های فضایی برگردان موقعیت‌های اجتماعی هستند و روی رفتار ساکنان اثر می‌گذارند (فیالکوف، ۱۳۸۳: ۸۵). از همین‌رو تأثیر عوامل اقتصادی و اجتماعی بر شهرها، به شکل‌گیری الگوهای همگرایی یا واگرایی فضایی می‌انجامد (Kaplan et al., 2004, 175) و این الگوها می‌توانند سبب بروز جدایی‌گزینی اجتماعی-فضایی شوند. پوگام معتقد است که شهر مدرن عالی‌ترین مکان برای آمیزش‌های اجتماعی و فرهنگی است، اما درعین حال جدایی‌گزینی در ذات فضا و زندگی شهری نهادینه شده است (پوگام، ۱۳۹۵: ۷۶)؛ بنابراین می‌توان بیان کرد پدیده جدایی‌گزینی یکی از مهم‌ترین چالش‌های کنونی شهرها است (رفیعیان و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵۱) و می‌تواند درون یک محله، میان محله‌ها، مناطق یک شهر و حتی میان شهرهای مختلف رخ دهد (Firman, 2004, 349-350)؛ بنابراین مفهوم جدایی‌گزینی شهری، نشان‌دهنده جدایی بین گروه‌های مختلف در محیط شهرها بوده و با توجه به بافت تاریخی و فرهنگی و همچنین ساختار و شکل خاص شهر، دربرگیرنده ابعاد متفاوتی (Feitosa et al., 2007, 300) شامل جدایی‌گزینی‌های درآمدی^۲، اجتماعی، نژادی یا قومی^۳ و کالبدی^۴ است (Vaughan, 2005, 92; Feitosa et al., 2007, 299-232). در این باره می‌توان به سه الگوی کلی اشاره کرد: الف. قیمت زمین شهری که عامل تعیین‌کننده در توزیع گروه‌های اجتماعی در فضاهای شهری است (فیالکوف، ۱۳۸۳: ۳۵)؛ ب. گروه‌های اجتماعی فرادست که با مصرف فضا خود را از فرودستان جدا می‌کنند؛ ج. خود جدایی‌گزینی که توسط افراد یا گروه‌های قومی، مذهبی یا درآمدی اعمال می‌شود (پوگام، ۱۳۹۵: ۳-۸۶).

1. City Splitters

این واژه به افراد صاحب نفوذ در امر تقسیم بندی فضای کالبدی شهر (و بنگاه‌داران املاک) اشاره می‌کند که امر تفکیک و افراز پهنه‌ها و اراضی را بیشتر بر اساس تفاوت‌های موجود بین ساکنان انجام می‌دهند (به عنوان مثال تفاوت‌های فرهنگی و اقتصادی) و به همین دلیل منجر به بروز پدیده جدایی‌گزینی می‌شوند.

2. Income Segregation

3. Ethnic Segregation

4. Physical Segregation

نابرابری اجتماعی جلوه‌ای فضایی دارد؛ بدین معنا که افراد طبقات بالای جامعه تمایل به جدایی‌گزینی محل سکونت خود از افراد طبقات پایین جامعه دارند (Liu et al., 2015, 2). جدایی‌گزینی مسکونی^۱ در شهر سرمایه‌داری به معنای دسترسی متفاوت به منابع کمیاب و تصرف ظرفیت بازار است (سجادیان و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۰) و ممکن است از عوامل مختلفی مشتق شود (Gauvin, 2013, 1320-1321). بر اساس نظریات پیچ^۲ (1996) (مدل کثرت‌گرایی)، همواره یک گروه ثروتمند و پردرآمد، کم‌وبیش حالت جدایی‌گزینی خود را حفظ خواهد کرد. همچنین شکوهی معتقد است که در شهر به هر وسعتی که باشد مردم علاقه‌مندند که در مجاورت گروهی که دارای منزلت اجتماعی یکسانی هستند، زندگی نمایند. از این رو محلات شهری از یکدیگر بسیار متفاوت‌اند (شکوهی، ۱۳۶۵: ۴۲). در مجموع رویکردهای مطالعه رفتارهای گروه‌های اجتماعی در هنگام انتخاب محل سکونتشان حداقل بر چهار سازوکار متفاوت، اما وابسته متمرکز است: الف. ترجیحات شخصی؛ ب. بازار کار؛ ج. بازارهای زمین و املاک؛ د. سیاست‌های دولتی و سرمایه‌گذاری‌ها. در رویکرد اول می‌بینیم که جدایی‌گزینی با توجه به علاقه مردم به داشتن همسایگانی شبیه به خودشان افزایش می‌یابد (Schelling, 1971, 143-186; Feitosa et al., 2011, 104-115). رویکرد دوم نشان می‌دهد که بازار کار و پیامدهای اقتصادی و اجتماعی آن، مانند محرومیت و نابرابری اجتماعی مسئول جدایی‌گزینی و شرایط زندگی پرمخاطره خانواده‌های فقیر است (Gerometta et al., 2005, 2007-21). در رویکرد سوم بر بازار زمین و املاک تمرکز و تأکید می‌شود که چگونه توسعه‌دهندگان و کارگزاران آن‌ها رقابت را برای مسکن شبیه‌سازی می‌کنند، امری که جدایی‌گزینی گروه‌های مرفه را تقویت و خانواده‌های فقیر را مستثنا می‌کند. در چهارمین رویکرد بر این نکته تأکید می‌شود که چگونه دولت به دلیل اقدام نامناسب، توزیع نابرابر سرمایه، پروژه‌های عظیم مسکن عمومی و ابزارهای تنظیم‌کننده مانند منطقه‌بندی انحصاری، زمینه‌ساز بروز پدیده جدایی‌گزینی و تقویت آن می‌شود. مجموعه این عوامل در کنار

1. Residential Segregation

2. Peach

یکدیگر جدایی‌گزینی‌های کالبدی و اجتماعی را در شهرها رقم می‌زند (رفیعیان و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵۹). جدایی‌گزینی سکونتی به توزیع نابرابر خدمات عمومی در شهر منجر می‌شود. جدایی‌گزینی سکونتی با ایجاد محدودیت برای فعالیت و ایجاد موانع در بازار مسکن، چرخه‌های معیوب ساختاری و عدم سرمایه‌گذاری را سبب می‌شود (مشکینی و رحیمی، ۱۳۹۰: ۸۶؛ جواهری و همکاران، ۱۳۹۴: ۲). در جوامعی که طبقات اجتماعی شکل گرفته‌اند، نقش عرصه‌های اقتصادی در جدایی‌گزینی طبقاتی اساسی بوده و تعیین‌کننده جهت و شدت رابطه عرصه‌های گوناگون است؛ اما جوامعی که تمایز طبقاتی را پشت سر نگذاشته‌اند، منابع و اقتدار سیاسی دولت است که نقش اساسی در تحرکات و جدایی‌گزینی‌های فضایی و دسترسی به منابع و فرصت‌های اقتصادی و شهری داشته و تعیین‌کننده جهت و شدت رابطه‌ها می‌باشد؛ به عبارت دیگر در این شرایط، قدرت منشأ ثروت، دسترسی به کالاها و تسهیلات و منابع کمیاب شهری می‌گردد (افراخته و عبدلی، ۱۳۸۸: ۵۶). بر اساس نظریات کمپن و اوزاکن^۱ (Firman, 2004, 353)، سه نظریه برای توضیح الگوهای جدایی‌گزینی فضایی وجود دارد. اولین نظریه رهیافت اکولوژی انسانی است که شهر را به‌مثابه یک کلیت می‌نگرد و تغییر شهر را بر اثر رقابت برای فضا بررسی می‌کند. دومین رهیافت بر تحلیل ناحیه اجتماعی و اکولوژی عاملی استوار است که الگوی فضایی ویژگی‌های اقتصادی-اجتماعی شهر را از طریق نقشه‌نمایش می‌دهد (Spielman & Thill, 2008, 112). سومین نظریه رهیافت رفتاری است که بر جنبه‌های تقاضای بازار مسکن مانند ساختار جمعیت‌شناسی، سطح درآمد خانوار و دسترسی به اعتبارات بانکی و نرخ بهره متمرکز می‌شود (Cadwalder, 1985, 64). شالا و کوانو جدایی‌گزینی شهری را نوعی توافق عمومی می‌دانند که چگونگی طبقه‌بندی گروه‌های مردم را زمانی که به‌صورت مجزا در شهرها زندگی می‌کنند، نشان می‌دهد (Shala & Quainoo, 2007, 15). افروغ معتقد است منشأ جدایی‌گزینی فضایی در مجموع به سه عرصه مختلف و مرتبط با هم برمی‌گردد: اول نظم اقتصادی یا ساختار اقتصادی؛ دوم دولت و نظم ساختار سیاسی و سوم عرصه زیستی-اجتماعی (افروغ، ۱۳۷۷: ۲۳۵).

1. Van kempen and Ozuckren

یکی از زمینه‌های بروز پدیده جدایی‌گزینی حضور مهاجران در شهر است که با توجه به ترجیحاتشان مکان‌های خاصی از شهر را برای سکونت انتخاب می‌کنند و بر اساس آن زمینه تقویت جدایی‌گزینی اجتماعی-فضایی شهری را فراهم می‌کنند (رفیعیان و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵۱). افزایش مهاجرت توسعه نامتوازن شهری را با خود به همراه دارد و به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل تغییر ساختار و موقعیت ترکیبی جمعیت‌های شهری، سبب افزایش نابرابری‌های اجتماعی و فضایی در مناطق شهری می‌شود (ساوج و وارد، ۱۳۸۷: ۹۲). مهاجرت قشربندی‌هایی را درون لایه‌های جمعیتی و سکونتی برای شهر به ارمغان می‌آورد (یوسفی و ورشوئی، ۱۳۹۰). قشربندی و نابرابری به تدریج اقشار مختلف اجتماعی را از هم جدا کرده و به نابرابری اجتماعی، جلوه‌ای فضایی می‌دهد (ساوج و وارد، ۱۳۸۷: ۹۲). رشد نابرابری‌ها هم‌زمان با توسعه شهرها در افزایش جدایی‌های اجتماعی-فضایی بازتاب پیدا می‌کند (اژدری و همکاران، ۱۳۹۴: ۶۸).

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر هدف در حوزه پژوهش‌های کاربردی و از نظر ماهیت در زمره تحقیقات توصیفی-تحلیلی و روش تحقیق، روش مطالعات تاریخی^۱ می‌باشد. محدوده مورد مطالعه شهر تهران و بازه زمانی از ابتدای حکومت قاجار تا دوران معاصر است. مطالعات تاریخی یکی از انواع تحقیقات کیفی است که از طریق تجزیه و تحلیل وقایع گذشته صورت می‌گیرد. ابرین^۲ مطالعه تاریخی را زنجیره‌ای از «شواهد، مفاهیم، تفسیر و معانی» مربوط به یک پدیده در گذشته می‌داند (علی‌احمدی و غفاریان، ۱۳۸۲: ۲۵۴-۲۶۲). مطالعه تاریخی، از آن دست تحقیقاتی است که بر موضوعی معین که در گذشته و در یک مقطع زمانی مشخص اتفاق افتاده، صورت می‌گیرد. از آنجا که در فاصله دو زمان مشخص در گذشته، رویدادهایی به وقوع پیوسته و ابزاری تکمیل گشته است، بنابراین تلاش محقق در روش تاریخی بر آن است که حقایق گذشته را از طریق جمع‌آوری اطلاعات، ارزشیابی و بررسی صحت و سقم این اطلاعات، ترکیب دلایل مستدل و تجزیه و تحلیل آن‌ها،

1. Historical Studies Method

2. O' Brien

به‌صورتی منظم و عینی ارائه کند و نتایج پژوهشی قابل دفاع را در ارتباط با فرض یا فرض‌های ویژه تحقیق نتیجه بگیرد (نادری و سیف‌نراقی، ۱۳۸۵: ۶۶). یک پژوهش تاریخی به‌نوعی بازسازی سیستماتیک و عینی گذشته است که از طریق گردآوری، ارزیابی تعیین صحت و تقسیم و ترکیب حوادث به‌منظور اثبات وقایع و تحصیل نتیجه‌ای قابل دفاع صورت می‌گیرد و غالباً بر فرضیه‌ای معین مبتنی است (ایزاک و ویلیام، ۱۳۸۶: ۵۴). روش مطالعه تاریخی صرفاً انباشتن اطلاعات مربوط به وقایع گذشته نیست، بلکه درون‌مایه اصلی این کار تفسیر داده‌های برای رسیدن به معانی پدیده‌ها است. هدف از مطالعه تاریخی، رسیدن به نتایجی برآمده از علل و دلایل خاص و همچنین تأثیر روند رویدادهای گذشته است که می‌تواند به روشن کردن رویدادهای کنونی و پیش‌بینی وقایع آینده کمک نماید (خاکی، ۱۳۸۴: ۲۰۹). رابرت ین تحقیق تاریخی را با سه ویژگی از دیگر روش‌های تحقیق متمایز می‌کند: به دنبال پاسخ به سؤال چگونه و چرا است؛ مربوط به رویداد گذشته است و محقق بر رویداد کنترلی ندارد (ین، ۱۳۸۱: ۷). در مطالعه تاریخی، از طریق بررسی دقیق و خالی از پیش‌داوری شواهد و انجام داوری‌های متعادل در پرتو آن شواهد، به فهم نائل می‌آییم (استنفورد، ۱۳۸۶: ۴-۱۳). برای مطالعات تاریخی روش‌های مختلفی پیشنهاد شده است. برای نمونه می‌توان به روش ژوانا نل^۱ (۱۹۸۳)، ریموند یانگ^۲ (۱۹۸۷) و پل لیدی^۳ (۲۰۰۱) اشاره کرد. دکتر لیدی برای مطالعات تاریخی هشت گام پیشنهاد می‌کند. این هشت گام عبارت‌اند از: ۱. گردآوری داده؛ ۲. ارزیابی و تفسیر داده؛ ۳. اعمال ملاحظات مربوط به زمان و فضای تاریخی؛ ۴. تطبیق داده با منظور تحقیق؛ ۵. تبیین برداشت‌های اولیه؛ ۶. تأمین شواهد پشتیبان برای برداشت‌های اولیه؛ ۷. به‌کارگیری منصفانه شواهد متفاوت با برداشت‌های محقق؛ ۸. تشخیص نقاط ضعف و اصلاح برداشت‌های محقق. انجام صحیح این مراحل و به‌کارگیری ابزار شناخت مناسب می‌تواند یافته‌های ارزشمندی در توسعه علوم حاصل نماید (علی‌احمدی و غفاریان، ۱۳۸۲: ۲۶۲). بدین ترتیب در ابتدا، اطلاعات و اسناد تاریخی مرتبط با موضوع پژوهش در بازه زمانی آغاز حکومت خاندان قاجار در شهر

1. Nel
2. Young
3. Leedy

تهران گردآوری شده و شواهد تاریخی موردنیاز و مرتبط با موضوع تحقیق استخراج گردید. سپس صحت و سقم اطلاعات به دست آمده با توجه به اهمیت سند تاریخی، دست اول یا دوم بودن اسناد و نقد درونی و بیرونی ارزیابی شده و موردسنجش قرار گرفت. در ادامه با پالایش اسناد و با توجه به صورت‌بندی مسئله، در مقام توصیف به این موضوع پرداختیم که پدیده تاریخی مدنظر ما یعنی جدایی‌گزینی اجتماعی - فضایی، چه زمانی، کجا و در چه موقعیتی، چگونه و به وسیله چه کسی یا کسانی ظهور و بروز یافته و یا تشدید شده است. در نهایت پس از تکمیل توصیفات لازم، به تبیین علل وقوع و تحولات اجتماعی - فضایی مسئله در گذر زمان پرداخته و شواهد تکمیلی مربوط به برداشت‌های اولیه ارائه گردید تا بتوانیم هرچه بیشتر به تشریح واقعیت تاریخی نزدیک شویم.

یافته‌های پژوهش

تهران دچار گسست‌ها و تفاوت‌های مهم اجتماعی و کالبدی است و این تفاوت‌ها در مناطق مختلف شهر کاملاً مشهود و قابل رؤیت است. در جنوب تهران عموماً مهاجران فقیر سکونت دارند و در قسمت‌های مرکزی و شمال آن طبقات بالاتر اجتماعی ساکن شده‌اند (کاستللو، ۱۳۶۸: ۷). خیابان‌های شمالی تهران نسبت به خیابان‌های جنوبی دارای برتری فیزیکی است؛ خانه‌های بزرگ‌تر، تراکم کمتر، قیمت زمین بالاتر، بعد خانوار کمتر و میزان اشتغال و درآمد بیشتر، از مختصات نواحی شمالی تهران می‌باشد. امکانات و تسهیلات شهری و سرانه فضای سبز شمال تهران نیز به مراتب بیش از جنوب آن می‌باشد (اعظم‌آزاده، ۱۳۸۲: ۲۹). مدنی‌پور معتقد است که این جدایی مناطق شمالی و جنوبی شهر تهران نشان‌دهنده جامعه‌ای است که بیشتر ارتباطات آن بر اساس اقتصاد پولی و دسترسی افراد به امتیازات مادی تعریف می‌شود (Madanipour, 1998). وضعیت نخستین روزهای پایتختی این شهر با آنچه امروز مشاهده می‌کنیم، تفاوت چشمگیری داشته است.

شرایط اجتماعی - فضایی تهران در گذشته

در دوران گذشته ارتباطات محله‌ای در ساختار اجتماعی و فضایی تهران برقرار و وابستگی جمعی و همبستگی زیاد که حالت فیزیکی و اجتماعی یکسان را به محلات می‌بخشید، بر فضای شهر حاکم بود (Madanipour, 1998). در اوایل حکومت پادشاهان قاجار، شخصیت‌های برجسته سیاسی با اندک تفاوتی، در محله‌های مختلف شهر که کمتر شاهد وجود تمایزات اجتماعی بود، سکونت داشتند و فرق چندانی میان محله‌های شمالی و جنوبی وجود نداشت. در آن زمان، در یک محله واحد، ثروتمندان و تهیدستان در همسایگی یکدیگر زندگی می‌کردند (پاپلی‌یزدی، ۱۳۷۳: ۵۱). هرچند وجود ساختار مرکز - پیرامون (شاه و اطرافیان در مرکز و بقیه مردم در مناطق پیرامونی) تا حدی به این تفاوت‌ها دامن زده و به‌نوعی بازتابی از استقرار نظام طبقاتی بود، ولی با این‌وجود آن‌چنان آشکار نبود و میان گروه‌های مختلف عمومیت نداشت که در گزارش‌های تاریخی به شکل ویژه از آن یاد شود. تمایز اندک اجتماعی میان محل زندگی افراد سبب شده بود تا اتباع خارجی که در تهران زندگی می‌کردند، همانند مردم عادی در محله‌های مرکزی شهر مستقر باشند (اتحادیه، ۱۳۷۷: ۱۳۶). عده‌ای از خارجی‌ها، مانند ژول ریشار^۱ فرانسوی (از معلمین دارالفنون)، مشاق فرنگی (خیاط)، برون صاحب (دیپلمات انگلیسی) و ادوارد برجیس^۲ (متصدی چاپ روزنامه وقایع اتفاقیه)، در محله بازار زندگی می‌کردند. اطراف پارک اتابک محل استقرار برخی از سفارتخانه‌های دولتی و اروپاییان مقیم تهران بود (سیفی‌فمی‌تفرشی، ۱۳۶۲: ۱۶۶). سفارتخانه فرانسه و کلیسای پروتستان در محله سنگلج قرار داشت (سعدوندیان و اتحادیه، ۱۳۷۱: ۴۲۶-۴۴۲). سفارت انگلستان در گذر خدافرین، در محله بازار قرار داشت و عده‌ای از کارمندان ایرانی و خارجی سفارت و عده‌ای دیگر از خارجیان، در آن حوالی سکونت داشتند (سعدوندیان و اتحادیه، ۱۳۷۱: ۳۷-۳۸). سفیر کشور عثمانی، در محله عودلاجان و در خانه عبدالحسین‌خان جواهری زندگی می‌کرد. کنسول روسیه هم در گذر و کوچه غریبان مستقر بود (سعدوندیان و

1. Jules Richard

2. Edward Burgess

اتحادیه، ۱۳۷۱، ۳۱۵). به همین ترتیب بسیاری از سفرا، دیپلمات‌ها و اتباع کشورهای خارجی دیگر هم در محله‌های مرکزی شهر و در نزدیکی اقامتگاه شاهان قاجار زندگی می‌کردند و هنوز شواهدی مبتنی بر ظهور تفاوت‌ها و تمایزات اجتماعی به صورت جدی آشکار نشده بود.

بروز نشانه‌های اولیه تغییرات

جرقه تغییرات اجتماعی و شکل‌گیری مفهوم شمال و جنوب در شهر تهران، با حرکت شاه و درباریان زده شد. در این زمان است که نشانه‌های اولیه جدایی‌گزینی صاحبان قدرت و ثروت در شهر آشکار می‌شود. در ابتدا به سبب جابجایی پادشاه به سمت محله دولت، عده زیادی از شاهزادگان و ثروتمندان، به این محله تغییر مکان دادند (سعدوندیان و اتحادیه، ۱۳۷۱: ۳۷۰-۴۰۱). به تبع آن، بسیاری از خارجی‌ها محله بازار را ترک کرده و در محله دولت مستقر شدند (اتحادیه، ۱۳۷۷: ۱۰۶). به عنوان مثال سفارتخانه‌های روسیه، انگلیس، عثمانی و آلمان به خیابان چراغ‌گاز تغییر مکان دادند (سعدوندیان و اتحادیه، ۱۳۷۱: ۳۷۰-۴۰۱). استقرار پادشاه، درباریان، ثروتمندان و اتباع خارجی در محله‌های دولت و سنگلج، گرایش‌های اولیه به سمت مناطق شمالی شهر را شکل داد (اتحادیه، ۱۳۷۷: ۴۱). بسیاری از درباریان مانند صدراعظم و مستوفی‌الممالک در نقاط دورتری از مناطق مرکزی شهر، یعنی در یوسف‌آباد و داودیه برای خود باغ و ساختمان‌هایی احداث نمودند (بنجامین، ۱۳۶۳: ۸۸). طبق گفته جان گرنی^۱، افراد ثروتمندی که به محله دولت نقل مکان کردند، خانه‌های مجللی بنا کردند. سفارتخانه‌ها نیز به سمت آن مناطق متمایل شده و به دنبال محلی مناسب می‌گشتند (Gurney, 1992, 51-71). در ادامه و در نیمه دوم دوران سلطنت ناصرالدین‌شاه، تبعیض اجتماعی بیشتری میان محله‌ها پدیدار شد. محله دولت و محله‌های واقع در غرب شهر، تقریباً به‌طور انحصاری محل سکونت شاهزادگان، صاحب‌منصبان عالی‌رتبه، نمایندگان کشورهای خارجی بود، به طوری که هیچ‌یک از این افراد در مناطق جنوبی و یا شرقی تهران، خانه نداشتند (پاپلی‌یزدی، ۱۳۷۳: ۵۳). از طرف دیگر، تشکیل

1. John Gurney

طبقات جدید شهری نظیر سرمایه‌داران، صاحب‌منصبانِ عالی‌رتبه دولتی و ارتشی، تجار و بازرگانان، مستشاران و نظامیان کشورهای مختلف، باعث شد تا محل سکونت آن‌ها از دیگر طبقات اجتماعی نظیر کارگران، پیشه‌ورانِ جز و مهاجران جدا شود و طبقات گروه اول بیشتر به طرف شمال شهر، متمایل شوند.

با گذشت زمان، پادشاهان به ساخت قصرهایی در باغات و مناطق خوش آب‌وهوای شمال شهر، مشغول می‌شوند. در فصل تابستان، شاه و درباریان برای در امان ماندن از گرما به این مناطق کوچ می‌کردند و چندین ماه در آنجا مستقر می‌شدند. با آباد شدن دهکده‌های شمالی شهر مانند قلعهک و زرگنده، عده‌ای از خارجیان مقیم تهران هم در آنجا برای خود خانه‌های ییلاقی ساخته و عده‌ای از اعیان و اشراف تهران نیز در اراضی اطراف این محلات، خانه‌ها و باغ‌های ییلاقی احداث کردند (بنجامین، ۱۳۶۳: ۸۸-۸۹). یه‌ناگا توئوکیچی^۱ که در سال ۱۲۷۸ شمسی، هم‌زمان با حکومت مظفرالدین‌شاه از تهران دیدن کرده در سفرنامه‌اش، کوچ سفارتخانه‌های خارجی به مناطق شمالی شهر را این‌گونه توصیف می‌کند: «در تابستان که هوا بسیار گرم است، بزرگان دولت و نمایندگان سیاسی خارجی و توان‌گران به ییلاق قلعهک یا پیرامون آن که در کوهپایه‌های ۸ تا ۱۲ میلی تهران واقع است، می‌روند. اکنون (که من به تهران رسیده‌ام) هوا همچنان گرم است و اعیان و اشراف هنوز از ییلاق برنگشته‌اند (توئوکیچی، ۱۳۹۲: ۱۱۶-۱۱۷)». نمایندگان سیاسی کشورها و خارجیان مقیم تهران برای گریز از گرمای تهران، تابستان‌ها را در شمیران به‌ویژه در روستاهای تجریش، قلعهک و زرگنده به سر می‌بردند و بعضی از آن‌ها در آنجا ملک و باغ داشتند. در میان آن‌ها، سفارتخانه انگلیس در قلعهک، سفارتخانه روسیه در زرگنده و سفارتخانه‌های عثمانی و آلمان در تجریش باغ و اقامتگاه تابستانی داشتند (موسوی، ۱۳۹۲: ۹۸). علاوه بر اینکه خارجی‌ها به سبب عدم قطع مناسبات سیاسی و همچنین آب‌وهوای بهتر شمال شهر، ترجیح می‌دادند در مجاورت شاه باشند، شاه هم تمایل داشت این ارتباط به‌صورت کاملاً نزدیک حفظ شود و در این راه از دادن امتیازات ویژه دریغ نمی‌کرد. به‌عنوان مثال بخشی از دهکده‌های قلعهک و زرگنده از طرف شاه به‌عنوان ملک ییلاقی به

سفارتخانه‌های انگلیس و روسیه واگذار شد. در این دهکده به سرعت خانه‌های شبه اروپایی برای اقامت سفیر انگلیس و روسیه و سایر کارمندان سفارتخانه‌ها ساخته شد و باغ‌های وسیعی در اطراف این ساختمان‌ها احداث و یا تملک گردید (بنجامین، ۱۳۶۳: ۸۸-۸۹). تابستان‌ها که شاه به ییلاق می‌رفت، سفارت انگلستان، از تهران به ده قلعهک، منتقل می‌شد و در زمستان دوباره به تهران مراجعت می‌کرد (اتحادیه، ۱۳۷۷: ۱۵۶). سفارتخانه‌های فرانسه و اتریش نیز باغ‌هایی را در تجریش و دزآشوب برای طولانی‌مدت جهت اقامت تابستانی خود اجاره می‌کردند. سفارت عثمانی هم ساختمان و باغ مجللی در یکی از بهترین نقاط تجریش خریده بود (بنجامین، ۱۳۶۳: ۸۹). دولت ایتالیا برای اقامت تابستانی اعضای سفارتش، باغ و عمارت فرمانفرما را که مدتی در اجاره سفارت فرانسه بود، خریداری کرد (فرمانفرمایان، ۱۳۷۷: ۶۷). سفارتخانه ایالات متحده آمریکا نیز، باغ یا خانه‌ای را هر ساله در جعفرآباد شمیران اجاره می‌کرد (موسوی، ۱۳۹۲: ۹۸).

علت نقل مکان اتباع خارجی

سفرا و اتباع خارجی مقیم تهران به واسطه ارتباط نزدیکی که با شاه و اطرافیان وی داشتند و منافعی که از این ارتباط کسب می‌کردند، هرگز علاقه‌مند نبودند فاصله میان آن‌ها و شاه زیاد و در نتیجه ارتباط کم‌رنگ شود. به‌عنوان مثال نماینده سفارت آمریکا در تهران در خصوص لزوم خرید خانه ییلاقی در تهران بیان می‌کند که صرف‌نظر از گرمای تهران در تابستان، ماندن در تهران به هیچ‌وجه صلاح نیست؛ چرا که دربار و وزیر خارجه هم تابستان‌ها به شمیران منتقل می‌شوند و ارتباط ما با آن‌ها با اشکال مواجه می‌شود (بنجامین، ۱۳۶۳: ۸۹). در نتیجه یکی از مهم‌ترین دلایل جابه‌جایی سفرا و دیپلمات‌ها به شمال شهر هم‌زمان با شاه، علاوه بر در نظر گرفتن مسائل آب و هوایی و پوشش گیاهی بهتر در شمال تهران، ارتباط پیوسته با شاه و کسب منافع بیشتر بود. در برخی موارد استثنایی، جابه‌جایی خارجی‌ها و نزدیکی محل سکونت به شاه می‌توانست به دلایل دیگری هم باشد. به‌عنوان مثال در جریان قتل گریبایدوف^۱ (دیپلمات روسی)، وزیر مختار روسیه، سفارت

1. Alexander Griboyedov

تحلیل تأثیر مکان‌گزینی سفرا و اتباع خارجی در تحول ساختار جدایی‌گزینی...؛ حسینی | ۱۳۷

روسیه را به دلایل امنیتی، به داخل ارگ منتقل نمود (بروگیش، ۱۳۶۱، ۱۷۸). البته سهولت جابجایی خارجی‌ها در مناطق مختلف شهر تهران و به‌خصوص شمال شهر، دو علت عمده داشت؛ نخست آنکه اتباع خارجی مقیم تهران، عموماً از سفرا، دیپلمات‌ها، بازرگانان، مستشاران و دیگر افراد متخصص بودند که وضعیت مالی مناسبی داشته و ممتول محسوب می‌شدند؛ این افراد به راحتی قادر به خرید خانه‌ها و زمین‌های گران‌قیمت و بزرگ شهر بودند. زمین‌هایی که به‌جز اشراف و تجار ایرانی، کمتر کسی قادر به خرید آن‌ها بود. نکته دوم و مهم‌تر این که در آن زمان اتباع خارجی برای خرید و فروش خانه و معامله زمین منعی نداشتند. برای نمونه، ژنرال سمینو^۱ هنگام بازگشت به کشور فرانسه، محل سکونت خود را به ژول ریشار سپرد که برای او اجاره داده و یا بفروشد. همچنین میرزا حسن خان در مکتوبات خود به تعداد زیادی از معاملات ملک و زمین توسط خارجی‌ها، خصوصاً در نواحی شمالی تهران اشاره می‌کند (اتحادیه، ۱۳۷۷: ۳۵۰). البته در برخی مواقع، دولت به علت افزایش معاملات ملکی مردم با اتباع خارجی و بروز مشکلات، معامله ملکی با خارجی‌ها را ممنوع اعلام می‌کرد، اما به نظر می‌رسد این ممنوعیت در توقف یا کند کردن این روند، مؤثر نبوده و معاملات بیش‌ازپیش منعقد می‌شدند (اتحادیه، ۱۳۷۷: ۱۶۴). در جدول شماره ۱، به مهم‌ترین علل جابجایی اتباع خارجی در شهر تهران اشاره شده است.

جدول ۱. مهم‌ترین علل جابجایی اتباع خارجی به شمال شهر تهران

مهم‌ترین علل جابجایی اتباع خارجی به شمال شهر تهران
نزدیکی به پادشاه و درباریان و بهره‌مندی از مزایای سیاسی
تمایل شاه به حفظ ارتباط نزدیک با سفرا و کشورهای صاحب نفوذ
آب‌وهوا و پوشش گیاهی مطلوب در شمال شهر
بهره‌مندی از برقراری امنیت در نواحی مجاور محل سکونت شاه
برخورداری از قدرت خرید بالا و تمکن مالی مناسب
آزادی اتباع خارجی در خرید و فروش و معامله ملک و زمین

تغییرات سکونتی و جدایی‌گزینی اجتماعی-فضایی

به دنبال تغییر محل زندگی اتباع خارجی و به‌ویژه سفرا و کارمندان سفارتخانه‌ها و مکان‌گزینی آن‌ها در شمال شهر، به تدریج تغییراتی در زندگی مردم پدید آمد. در این زمان افراد زیادی به دلایل مختلف علاقه‌مند و مشتاق به خرید زمین و ملک در نزدیکی محل زندگی اتباع خارجی بودند. زمین‌ها و منازل اطراف سفارتخانه‌ها و کنسولگری‌ها به دلیل داشتن منافع سیاسی و اقتصادی برای بخشی از مردم، رونق زیادی داشت و بعضاً گران‌تر از زمین‌های مرغوب دیگر مناطق شهر به فروش می‌رفت؛ به‌محض اینکه یک سفارتخانه در منطقه‌ای احداث می‌شد و یا به منطقه‌ای جدید نقل مکان می‌کرد، عده‌ای از افراد سودجو به سرعت زمین‌ها و بناهای اطراف سفارتخانه را خریداری و به آن محل، کوچ می‌کردند. به‌عنوان مثال در آن زمان، خرید و فروش زمین، به‌خصوص در اطراف سفارت انگلیس، رونق به‌سزایی داشت. قلعه‌ک نیز به دلیل وجود سفارت آلمان با ارزش قلمداد می‌شد و عمده معاملات زمین در آن حوالی در اختصاص زرتشتیان، ارمنی‌ها و کارمندان سفارت قرار داشت (اتحادیه، ۱۳۷۷: ۱۶۱-۱۶۴). از طرف دیگر، قسمتی از رونق معاملات زمین و مسکن در این مناطق مربوط به اقدامات ویژه‌ای بود که توسط سفارتخانه‌ها صورت می‌پذیرفت. آن‌ها به‌محض خرید یک زمین، باغ و یا عمارت، به تجهیز آن پرداخته و امکانات و تسهیلات گسترده‌ای برای آسایش خود فراهم و با در اختیار داشتن تأسیسات ویژه، همانند قنات‌های اختصاصی و آب شرب، به افزایش مرغوبیت زمین‌ها و افزایش ارزش آن‌ها کمک می‌کردند. اسناد و مکتوباتی فراوانی از آن دوره برجای مانده است که نشان‌دهنده رابطه مستقیم مجاورت با سفارتخانه‌ها و رونق معاملات املاک و مستغلات است (اتحادیه، ۱۳۷۷: ۱۶۱).

از دیگر مزیت‌های مهم مجاورت با سفارتخانه‌های کشورهای بزرگ، می‌توان به احساس امنیت ناشی از این همسایگی اشاره کرد. در مواقع بروز حوادث سیاسی و اجتماعی، سفارتخانه‌ها به‌واسطه قدرت بیش از اندازه‌ای که در مقابل شاه و درباریان داشتند، محل امنی برای پناه گرفتن و پناهنده شدن گروه‌ها و افراد مختلف محسوب

می‌شدند. به‌عنوان نمونه پس از ورود بختیاری‌ها به تهران در زمان مشروطه، ترس و وحشت گسترده‌ای در میان مردم شهر ایجاد شده بود. از همین رو بسیاری از خانواده‌ها پرچم روسیه را بر سردر خانه‌های خود افراشته بودند تا از غارت آن‌ها به‌وسیله بختیاری‌ها جلوگیری کنند. در این‌گونه مواقع صاحبان املاک و مستغلات بزرگ ترجیح می‌دادند که اموال خود را با قراردادهای اجاره، به خارجی‌ها و یا وابستگان آنان بسپارند تا مال و جانشان در مقابل حوادث احتمالی محفوظ بماند (آوری، ۱۳۷۳: ۲۷۷). کارلا سرنا^۱، جهانگرد ایتالیایی که در سال ۱۲۵۶ شمسی به تهران آمد، وضعیت امنیتی حاکم بر منازل خارجی‌ها را چنین تصویر کرده است: «در جلوی درها چند قراول در قراول‌خانه‌هایی به سبک محلی پاس می‌دهند. در آستانه خانه‌های ایرانی‌ها یا اروپایی‌ها که سرشان به تنش‌ها بیرزد از این قراول‌ها دیده می‌شود.» همچنین سرنا به این نکته اشاره می‌کند که خارجی‌ها به‌واسطه تمکن مالی مناسب می‌توانستند برای تأمین امنیت خود سربازهای مخصوص استخدام کنند و این کاری نبود که از عهده مردم عادی بر بیاید (سرنا، ۱۳۶۲: ۳۵-۴۶)؛ وجود این سربازها به‌صورت ناخودآگاه بر بالا رفتن امنیت کلی منطقه تأثیرگذار و یکی از دلایل علاقه‌مندی برخی از مردم به هم‌جواری با سفارتخانه‌ها و منازل اتباع خارجی بوده است. البته ذکر این نکته ضروری است که اقدامات صورت گرفته در این مناطق و به‌تبع آن افزایش تقاضا برای خرید زمین و املاک، لزوماً به معنای برقراری امنیت کامل نبوده است؛ زیرا در گزارش‌های مختلفی به دزدی‌های مکرر در مناطق محل سکونت خارجی‌ها اشاره شده است (اتحادیه، ۱۳۷۷: ۱۳۶). اهالی این محلات عموماً متمول بودند و اجناس و لوازم قیمتی در خانه‌های خود داشتند، به همین دلیل بسیاری از تبهکاران، این محلات را برای دزدی انتخاب می‌کردند.

سکونت اتباع خارجی در محله‌های شمال شهر تأثیر قابل‌توجهی بر افزایش قیمت زمین و به دنبال آن افزایش اجاره‌بها داشت. خارجی‌ها به‌واسطه تمکن مالی بهتر نسبت به دیگر ساکنان تهران، می‌توانستند مبالغ بیشتری را برای اجاره و یا خرید خانه و زمین پرداخت کنند (اتحادیه، ۱۳۷۷: ۱۶۲). این موضوع سبب می‌شد، هم قیمت خانه‌ها نسبت به

1. Carla Serena

ارزش واقعی آن افزایش یابد و هم تمایل فروش و اجاره املاک به اتباع خارجی بیشتر شود (Jones, 1986, 21-26). اتباع خارجی نه تنها در افزایش قیمت و اجاره املاک مؤثر بودند، بلکه خود آن‌ها نیز به خرید و فروش زمین و ملک در تهران مبادرت می‌ورزیدند (اتحادیه، ۱۳۷۷: ۱۶۴). معاملات مکرر زمین در این منطقه یکی از عوامل اصلی افزایش قیمت زمین بود. در جدول شماره ۲، مهم‌ترین علل تمایل مردم به سکونت و خرید زمین در اطراف سفارتخانه‌ها و محل سکونت اتباع خارجی بیان شده است.

جدول ۲. علت علاقه مردم به سکونت در مجاورت سفارتخانه‌ها و محل زندگی اتباع خارجی

علت علاقه مردم به سکونت در مجاورت سفارتخانه‌ها و محل زندگی اتباع خارجی
کسب سود بیشتر به علت بالا بودن ارزش زمین و رونق خرید و فروش املاک و مستغلات
بهره‌مندی از تسهیلات و امکانات اختصاصی سفارتخانه‌ها
وجود احساس امنیت بیشتر نسبت به دیگر مناطق شهر
معاملات مکرر زمین و ملک و ایجاد احساس نیاز کاذب

خرید و فروش زمین و ملک در اطراف سفارتخانه‌ها همیشه به قصد سکونت نبود و بورس‌بازی و به تبع آن کسب سود بیشتر هم از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. در این میان ثروتمندان، درباریان و وابستگان سفارتخانه‌ها دارای بیشترین نقش در خرید و فروش ملک در این مناطق بودند. میرزا حسن خان که یک وابسته به دربار بود در خصوص ضرورت خرید ملک در اطراف سفارتخانه انگلیس می‌نویسد: «علی‌الخصوص وقتی به اعلی درجه، قیمت آنجا اوج پیدا خواهد کرد که راه آن کشیده شده است و فرنگیان فوج فوج در این شهر ورود خواهند کرد. در این صورت یا زمین یا خانه در محله اتباع شود، پشیمانی ندارد» (اتحادیه، ۱۳۷۷: ۱۶۳). وی در جای دیگری می‌نویسد: «حوالی سفارت، حضرت اجل امین‌السلطان، باغی و قناتی برای آن احداث کرده که خیلی تعریف پیدا کرده است. اراضی اطراف روز به روز در تحول و ترقی است. خیال کردم دو قطعه زمین خریده و داشته باشم» (اتحادیه، ۱۳۷۷: ۱۶۲). این افراد حتی با حدس و گمان اینکه شاید در آینده در منطقه‌ای یک سفارتخانه احداث شده و یا سفیر و وابستگان در آنجا مستقر شود، به خرید زمین مبادرت می‌ورزیدند (اتحادیه، ۱۳۷۷: ۱۶۶-۱۶۷)؛ اوضاع به گونه‌ای شده بود که حتی

فراش سفارتخانه‌ها نیز به معامله املاک مشغول بودند (اتحادیه، ۱۳۷۷: ۱۶۲). از طرف دیگر، بسیاری از املاک قدیمی موجود در این مناطق به شیوه‌های سنتی و با مصالح بومی ساخته شده بودند و دارای سبک معماری و ساختمان‌سازی موردعلاقه اتباع خارجی و به‌ویژه غربی‌ها نبودند. به‌مرور زمان افزایش تمایل به واگذاری املاک به خارجی‌ها، سبب بروز برخی تغییرات در شیوه ساخت و تعمیرات منازل گردید. مردم برای جلب نظر خارجی‌ها و افزایش مرغوبیت، خانه‌های خود را به اصطلاح «فرنگی پسند» می‌ساختند و یا آن‌ها را به نحوی بازسازی می‌کردند که مورد توجه خارجی‌ها و به‌ویژه غربی‌ها قرار بگیرد (اتحادیه، ۱۳۷۷: ۳۹۱). تغییرات مهمی که به‌نوعی سرچشمه سبک معماری جدید و طراحی ساختمان‌های امروز شهرهای کشور محسوب می‌شود؛ بنابراین افزایش قیمت زمین و ملک، در اختیار داشتن عمده معاملات توسط افراد خاص و گرایش به سبک‌های جدید معماری بنا، همه به‌نوعی سبب جلب توجه و منحصر شدن ساکنین منطقه در یک قشر ویژه‌ای از افراد گردید.

از دیگر تغییرات به وجود آمده به سبب استقرار سفارتخانه و منازل اتباع خارجی در محلات شهر تهران، وضع ممنوعیت‌ها و محدودیت‌های مختلف برای ساکنین محلی توسط خارجی‌ها بود. سفرا و دیپلمات‌های کشورهای صاحب نفوذ مانند انگلیس و روسیه در مناطق شمالی شهر (قلهک و زرگنده) برای خود حقوقی بالاتر از قضاوت کنسولی و کاپیتولاسیون^۱ قائل بودند و هیچ‌کس حق نداشت در این مناطق خانه یا زمینی را بدون کسب اجازه از سفارتخانه‌ها و مطلع ساختن آن‌ها معامله کند؛ درست مانند آن‌ها که این دو دهکده بخشی از خاک کشورهای انگلستان و روسیه است (بنجامین، ۱۳۶۳: ۸۸-۸۹). آن‌ها با وضع ممنوعیت‌هایی در اطراف محل استقرار خود، به‌نوعی مدیریت کل محله را برعهده گرفته و به ساکنان شهر تهران، حتی اجازه تغییرات جزئی در املاک را نمی‌دادند. میرزا حسن خان در توضیح شرایط املاک پیرامون سفارت روسیه می‌نویسد: «همسایه سفارت روس بودن خوب نیست، اگر مرغی صدا کند به امر ونهی قیام می‌کنند، صدای طفلی بلند شود، اعتراض می‌نمایند، بنای فوقانی بخواهید بسازید، ممانعت می‌کنند

(اتحادیه، ۱۳۷۷: ۱۶۳). بدین نحو اتباع خارجی در مناطق شمالی شهر تهران، نوعی انحصارطلبی و موقعیت ویژه برای خود مهیا کرده بودند که بازهم به تشدید جدایی‌گزینی اجتماعی-فضایی کمک می‌کرد. جدول شماره ۳، به تغییرات و تحولات سکونتی به وجود آمده ناشی از استقرار سفارتخانه‌ها و اتباع خارجی، در مناطق شمالی شهر تهران اشاره می‌کند.

جدول ۳. تغییرات و تحولات سکونتی به وجود آمده در مجاورت سفارتخانه‌ها و محل زندگی

اتباع خارجی

تغییرات و تحولات سکونتی
افزایش قیمت خرید و اجاره املاک و مستغلات
افزایش سوداگری و ایجاد رونق کاذب در بخش املاک و مستغلات
تغییر در سبک زندگی، سبک معماری و خانه‌سازی
اختلال در ساخت‌وساز و وضع محدودیت‌ها و ممنوعیت‌های مختلف برای ساکنین بومی

شرایط و وضعیت به وجود آمده در دوران قاجار، کم‌وبیش در زمان حکومت پهلوی اول و دوم نیز ادامه پیدا کرده و منجر به تشدید جدایی‌گزینی اجتماعی-فضایی گردید. با استقرار دائم شاه در محلات شمالی شهر تهران و حضور پرشمار اتباع خارجی که بیشتر به‌عنوان مستشار و دیپلمات در این مناطق حضور داشتند، تهران عملاً به دو قطب شمال برخوردار و جنوب کم‌برخوردار تبدیل شد. توجه ویژه به اتباع خارجی در این دوران و به‌نوعی گرایش به سمت کشورهای غربی و اهمیت ویژه به اتباع آنان، سبب تقویت تمایزات اجتماعی و درنهایت جدایی‌های فضایی گردید. در دوره حکومت خاندان پهلوی، به‌ویژه پهلوی دوم، امتیازات ویژه‌ای به سفرا و خانواده‌هایشان، کارکنان و وابستگان سفارت جهت استقرار در مناطق شمالی شهر تهران با عناوینی مختلفی نظیر سفارتخانه، محل اقامت سفیر و باغ اختصاصی سفارت اعطا گردید که درنهایت روندهای گذشته را بیش‌ازپیش تقویت کرد. در حال حاضر هم بیشتر سفارتخانه‌ها و مهم‌ترین نهادهای دیپلماتیک و بین‌المللی کشور در شهر تهران و در مناطق برخوردار شهر (۱، ۳، ۲، ۶) مستقر می‌باشند. همچنین محل سکونت بیشتر سفرا و کارمندان خارجی سفارتخانه‌ها و مراکز

تحلیل تأثیر مکان‌گزینی سفرا و اتباع خارجی در تحول ساختار جدایی‌گزینی...؛ حسینی | ۱۴۳

دیپلماتیک و بین‌المللی در مجاورت محل کارشان قرار دارد. نتایج تحقیقات و پژوهش‌های مختلف نشان می‌دهد، این مناطق نسبت به دیگر مناطق شهر، دارای سطح بالایی از برخورداری اقتصادی هستند (میرزایی و همکاران، ۱۳۹۴؛ صالحی و همکاران، ۱۳۹۶؛ صارمی و توتزاری، ۱۳۹۳). همچنین محل استقرار این مراکز سیاسی و بین‌المللی به دلیل حساسیت‌های جهانی، همواره دارای سطح بالایی از تأمین امنیت بوده که این موضوع به افزایش کلی احساس امنیت در این مناطق کمک کرده است. در جدول شماره ۴ نحوه توزیع و محل استقرار سفارتخانه‌های کشورهای خارجی به تفکیک منطقه نشان داده شده است.

جدول ۴. منطقه استقرار سفارتخانه‌های کشورهای خارجی در شهر تهران

منطقه	کشور	فروانی	درصد
۱	جمهوری اتریش، پادشاهی اردن، جمهوری افریقای جنوبی، جمهوری ازبکستان، جمهوری اسلواک، جمهوری اکوادور، جمهوری فدراتیو برزیل، جمهوری بلاروس، بلژیک، جمهوری بنین، جمهوری بروندي، جمهوری تاجیکستان، ترکمنستان، جمهوری چک، جمهوری خلق چین، پادشاهی دانمارک، جمهوری زیمبابوه، ژاپن، جمهوری ساحل عاج، دموکراتیک سوسیالیستی سریلانکا، جمهوری سنگال، جمهوری سیرالئون، سوئد، سوئیس، شیلی، جمهوری صربستان، جمهوری غنا، فنلاند، جمهوری فیلیپین، جمهوری قبرس، جمهوری قزاقستان، جمهوری کوبا، لیبی، مجارستان، جمهوری مالی، جمهوری عربی مصر، پادشاهی نروژ، جمهوری فدرال نیجریه، نیوزیلند، جمهوری بولیواری ونزوئلا، جمهوری سوسیالیستی ویتنام، پادشاهی هلند، جمهوری یمن	۴۴	۴۶,۳۱
۲	جمهوری اسلامی افغانستان، جمهوری دموکراتیک خلق الجزایر، دولت امارات متحده عربی، بوسنی و هرزگوین، دولت چندملیتی بولیوی، جمهوری تونس، مالزی، جمهوری نیکاراگوئه	۹	۹,۴۷
۳	جمهوری آذربایجان، جمهوری آرژانتین، ایالات متحده آمریکا (دفتر حفاظت منافع)، پادشاهی اسپانیا، جمهوری شرقی اروگوئه، اوکراین، جمهوری اوگاندا، برونی دارالسلام، جمهوری بلغارستان، جمهوری پرتغال، جمهوری عربی، سلطنت عمان، جمهوری قرقیزستان، دولت قطر، جمهوری کرواسی، جمهوری کره (کره جنوبی)، جمهوری کنیا، دولت کویت، گرجستان،	۲۳	۲۴,۲۱

منطقه	کشور	فروانی	درصد
	جمهوری لهستان، پادشاهی مغرب، ایالات متحده مکزیک، یونان		
۵	جمهوری دموکراتیک خلق کره (کره شمالی)	۱	۱,۰۵
۶	استرالیا، جمهوری مردم بنگلادش، جمهوری اسلامی پاکستان، رومانی، جمهوری عراق، دولت فلسطین، جمهوری لبنان	۷	۷,۳۶
۷	جمهوری گینه، جمهوری اسلامی موریتانی، هند	۳	۳,۱۵
۱۱	جمهوری ارمنستان، جمهوری ایتالیا، جمهوری فرانسه، واتیکان	۴	۴,۲۱
۱۲	جمهوری فدرال آلمان، پادشاهی تایلند، ترکیه، فدراسیون روسیه	۴	۴,۲۱
	جمع کل	۹۵	۱۰۰

همان‌گونه که در جدول شماره ۴، مشاهده می‌شود، از تعداد ۹۵ سفارتخانه موجود در شهر تهران، ۷۶ سفارتخانه یعنی در حدود ۸۰ درصد سفارتخانه‌ها، در مناطق شمالی شهر شامل مناطق ۱، ۲ و ۳ مستقر هستند که جزء بهترین مناطق تهران از نظر تسهیلات، امکانات و امنیت محسوب می‌شود. همچنین حدود ۷,۵ درصد این مراکز در منطقه ۶ واقع شده‌اند که بازهم از مناطق برخوردار شهر به حساب می‌آید. بررسی داده‌ها نشان می‌دهد، جدایی‌گزینی اجتماعی-فضایی به وجود آمده در زمان حکومت خاندان قاجار، همچنان ادامه داشته که یکی از عوامل مهم تقویت آن سفارتخانه‌ها و اتباع خارجی وابسته به آنان است.

نتیجه‌گیری

تهران در آغاز پایتختی، کمتر آلوده به تمایزات اجتماعی و فضایی به شکل امروزی شمال مرفه و جنوب تهیدست بود و بیشتر مردم، اعم از شاه و درباریان، ثروتمندان و اتباع خارجی، در کنار یکدیگر و در محلات مرکزی شهر ساکن بودند. هرچند ساختار مرکز-پیرامون با حضور شاه و درباریان در مرکز و مابقی مردم در پیرامون همچنان وجود داشت. با گذشت زمان، پادشاه طی یک حرکت تدریجی، در ابتدا به صورت فصلی و در نهایت به صورت دائم، در مناطق شمالی شهر مستقر شد. تا پیش‌از این زمان، پادشاهان معمولاً در فصل تابستان و زمستان میان دو شهر مختلف ییلاق و قشلاق می‌کردند، اما در این دوره، برای اولین بار، پادشاه فصل‌های مختلف را در دو منطقه یک شهر سپری می‌کند. هم‌زمان

با تغییر موقعیت پادشاه، درباریان، ثروتمندان و سفرا و اتباع خارجی نیز به همراه شاه به این مناطق نقل مکان کردند و بسیاری از امکانات و تسهیلات شهر نیز منحصر به مناطق شمالی تهران گردید. استقرار دائمی شاهان بعدی در پهنه شمالی شهر تهران، در نتیجه حضور پررنگ و قوی اتباع خارجی و به‌ویژه سفرا و صاحب‌منصبان خارجی در این منطقه است و آن‌ها نقش مهمی در تثبیت موقعیت شاه در شمال شهر تهران ایفا کردند. در این زمان نشانه‌های اولیه جدایی‌گزینی قشر صاحب‌قدرت و ثروت در شهر مشاهده می‌شود. تمایل شاه برای نزدیکی به اتباع خارجی صاحب نفوذ و اعطای امتیازهای ویژه به این افراد، در تسریع روندهای جدایی‌گزینی اجتماعی-فضایی مؤثر بوده است. در خصوص علل این تغییر موقعیت و بسترسازی برای ایجاد جدایی‌گزینی شاه، درباریان و خارجی‌ها و بعدها، صاحب‌منصبان و ثروتمندان، می‌توان چند عامل کلی را مطرح کرد؛ نزدیکی به پادشاه و درباریان، آب‌وهوای بهتر در شمال شهر، احساس امنیت بیشتر، قدرت خرید بالا و تمکن مالی مناسب و در نهایت آزادی اتباع خارجی در خرید و فروش، از مهم‌ترین این عوامل هستند.

خارجی‌ها با سکونت در مناطق شمالی شهر با برخورداری از حمایت شاه، در باغ‌های بزرگ خود امکانات و خدمات ویژه مانند آب شرب اختصاصی، مأموران امنیتی ویژه و غیره، فراهم کردند. ایجاد یک فضای امنیتی و پلیسی در مناطق شمالی شهر از جمله تأثیرات مهم اتباع خارجی است که منجر به تقویت جدایی‌گزینی فضایی شده است. برخی مردم هم به دلیل احساس امنیت بیشتر از همسایگی با سفارت کشورهای قدرتمند تمایل زیادی به خرید زمین‌های اطراف سفارتخانه‌ها داشتند. همین موضوع سبب رونق خرید و فروش زمین و حتی اجاره املاک در این مناطق و به تبع آن افزایش ارزش زمین شده بود. خارجی‌ها به سبب تمکن مالی مناسب نسبت به دیگر ساکنان شهر، معمولاً مبالغ بالاتری برای اجاره یا خرید و فروش می‌پرداختند. این موضوع سبب گسترش بورس‌بازی و سوداگری زمین و مسکن در این مناطق گردید که خود از عوامل ترغیب مردم به خرید و فروش بیشتر و در نتیجه افزایش قیمت زمین است. اتباع خارجی نه تنها در افزایش قیمت و اجاره املاک مؤثر بودند، بلکه خود آن‌ها نیز به خرید و فروش زمین و ملک در تهران مبادرت

می‌ورزیدند. اتباع خارجی تا حدی دست خود را در ایجاد تغییرات به نفع منافعشان باز می‌دیدند که در مناطق شمالی شهر، محدودیت‌هایی برای خرید و فروش و ساخت و ساز وضع می‌کردند. ایجاد انحصار در معاملات زمین و ملک و گزینش مشتریان، از دیگر عوامل تقویت‌کننده پدیده جدایی‌گزینی اجتماعی - فضایی است. این وضعیت به نحوی پیش رفت که حتی سبب تغییر در سبک خانه‌سازی مردم در شمال شهر شد. خانه‌های جدید به سبک کشورهای اروپایی ساخته می‌شد تا مقبولیت و ارزش بیشتری پیدا کند. بدین نحو، سبک زندگی جدید و متفاوتی نیز در شمال شهر ظهور پیدا کرد که منحصر به گروه ویژه‌ای بود.

این شرایط در دوران حکومت پهلوی اول و دوم نیز تقویت شده و ادامه یافت. در این دوران با افزایش مراودات سیاسی با دیگر کشورها و ورود تعداد زیادی از اتباع خارجی تحت عنوان مستشار و میسون به شهر تهران، انحصارات فراوان و تغییرات گسترده‌ای در وضعیت اجتماعی جامعه پدید آمده و روندهای تقویت‌کننده جدایی‌گزینی بیشتر و بیشتر گردید. امروز هم حدود ۸۰ درصد سفارتخانه‌های کشورهای خارجی و محل سکونت سفرا و کارمندان مراکز بین‌المللی، در مناطق شمالی شهر تهران (مناطق ۱، ۳، ۲) قرار دارد و سبک سکونتی پدید آمده در زمان حکومت خاندان قاجار بسط و گسترش یافته و سکونت قشر خاصی از مردم در پهنه شمالی شهر تهران تثبیت شده است. هرچند نمی‌توان با قطعیت در مورد میزان تأثیر اتباع خارجی در ایجاد این جدایی‌گزینی صحبت کرد، اما با درصد اطمینان بالایی می‌توان بیان داشت که حضور و سکونت شخصیت‌های بین‌المللی و اتباع خارجی عموماً متنفذ و متمول در برخی مناطق شمال شهر تهران، تأثیرات عمده سکونتی و اجتماعی برجای گذاشته، بر سرعت روند جدایی‌گزینی افزوده و آن را تقویت کرده است.

ORCID

Seyed Hadi Hosseini <http://orcid.org/0000-0001-7827-283X>

منابع

- اتحادیه، منصوره. (۱۳۷۷). *اینجا طهران است: مجموعه مقالاتی درباره طهران، تهران: تاریخ ایران*.
- اژدری، ابوالقاسم، تقوایی، علی‌اکبر و ظهیرنژاد، عارف. (۱۳۹۴). بررسی جدایی‌گزینی اجتماعی - فضایی گروه‌های تحصیلی و شغلی در کلان‌شهر شیراز، *مطالعات شهری*، (۱۶): ۶۷-۸۰.
- استنفورد، مایکل. (۱۳۸۶). *درآمدی بر تاریخ پژوهی (ترجمه مسعود صادقی)*، تهران: سمت.
- اعظم‌آزاده، منصوره. (۱۳۸۲). چگونگی جدایی‌گزینی سکونتی در شهر تهران، *علوم انسانی دانشگاه الزهراء*، ۱۲ و ۱۳ (۴۴ و ۴۵)، ۲۵-۵۰.
- افراخته، حسن و عبدلی، اصغر. (۱۳۸۸). جدایی‌گزینی فضایی و نابهنجاری‌های اجتماعی بافت فرسوده، مطالعه موردی: محله باباطاهر شهر خرم‌آباد، *تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی*، ۱۰(۱۳)، ۵۳-۸۱.
- افروغ، عماد. (۱۳۷۷). *فضا و نابرابری اجتماعی*، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- ایزاک، استفن و ویلیام، مایکل. (۱۳۸۶). *راهنمای جامع تحقیق و ارزیابی (ترجمه مرضیه کرمی‌نیا)*، مشهد: نشر آستان قدس رضوی.
- آوری، پیتر. (۱۳۷۳). *تاریخ معاصر ایران، از تأسیس تا انقراض سلسله قاجاریه (ترجمه محمد رفیعی‌مهرآبادی)*، تهران: عطایی.
- بروگیش، هنریش. (۱۳۶۱). *سفری به دربار سلطان صاحب‌قران (ترجمه حسین کردبچه)*، جلد اول، تهران: اطلاعات.
- بنجامین، اس، ج. و. (۱۳۶۳). *ایران و ایرانیان در عصر ناصرالدین‌شاه (ترجمه حسین کردبچه)*، تهران: جاویدان.
- پاپلی‌یزدی، محمدحسین. (۱۳۷۳). نام‌گذاری کوچه و خیابان در تهران دیروز و امروز (ترجمه ابوالحسن سروقدمقدم)، *تحقیقات جغرافیایی*، ۳۳، ۴۷-۶۲.
- پوگام، سرژ. (۱۳۹۵). *جامعه‌شناسی رابطه اجتماعی*، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: هرمس.
- تویوکیچی، یه‌ناگا. (۱۳۹۲). *سفرنامه یه‌ناگا تویوکیچی در ایران و آناتولی (ترجمه هاشم رجب‌زاده)*، تهران: طهوری.

جواهری، حسن، حاتمی‌نژاد، حسین، زیاری، کرامت‌الله و پوراحمد، احمد. (۱۳۹۴). جدایی‌گزینی اجتماعی شهر کامیاران؛ تحلیلی بر شاخص‌های ناهمسانی و انزاوگرایی فضایی، *جغرافیا و آمایش شهری-منطقه‌ای*، ۱۶، ۱-۱۸.

حاتمی‌نژاد، حسین؛ فرهودی، رحمت‌الله و محمدپورجباری، مرتضی. (۱۳۸۷). تحلیل نابرابری اجتماعی در برخورداری از کاربری‌های خدمات شهری (مورد مطالعه: شهر اسفراین). *پژوهش‌های جغرافیای انسانی*، ۴۰(۶۵)، ۷۱-۸۵.

خاکی، غلامرضا. (۱۳۸۴). روش تحقیق با رویکردی به پایان‌نامه‌نویسی، تهران: بازتاب. رفیعیان، مجتبی، قضائی، محمد و قاضی، رضا. (۱۳۹۷). بررسی جدایی‌گزینی‌های اجتماعی-فضایی مهاجران در شهر مشهد، *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۱۷(۱)، ۱۵۱-۱۷۸. زکی، محمدعلی. (۱۳۹۱). اثر مهاجرت بر ساخت اجتماعی-اقتصادی جوامع شهری (مطالعه موردی: مقایسه شاهین‌شهر با خمینی‌شهر)، *مطالعات جامعه‌شناختی شهری*، ۲، ۸۳-۱۱۲.

زنگنه، یعقوب و سمیعی‌پور، داود. (۱۳۹۱). مهاجرت، تحرک سکونتی و ساخت اجتماعی-فضایی شهر سبزوار، *مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای*، ۱۲، ۱۰۱-۱۱۸. ساوج، مایک و وارد، آلن. (۱۳۸۷). *جامعه‌شناسی شهری* (ترجمه رضا ابوالقاسم‌پور)، تهران: انتشارات سمت.

سجادیان، ناهید، نعمتی، مرتضی، شجاعیان، علی و قنواتی، طاهره. (۱۳۹۴). تحلیل نابرابری اجتماعی بر اساس متغیرهای منتخب در شهر اهواز (نمونه موردی: شهرک نفت، گلستان و حصیرآباد)، *برنامه‌ریزی و آمایش فضا*، ۱۹(۲)، ۳۳-۶۰.

سرنه، کارلا. (۱۳۶۲). *سفرنامه کارلا سرنه* (ترجمه علی‌اصغر سعیدی). تهران: زوار. سعدوندیان، سیروس و اتحادیه (نظام‌مافی)، منصوره. (۱۳۷۱). *آمار دارالخلافه تهران، اسنادی از تاریخ اجتماعی تهران در عصر قاجار*، تهران: تاریخ ایران.

سیفی‌فمی‌تفرشی، مرتضی. (۱۳۶۲). *نظم و نظمیة در دوره قاجار*، تهران: انتشارات یساولی (فرهنگسرا).

شکوهی، حسین. (۱۳۶۵). *جغرافیای اجتماعی شهرها: اکولوژی اجتماعی شهر*، تهران: جهاد دانشگاهی.

تحلیل تأثیر مکان‌گزینی سفرا و اتباع خارجی در تحول ساختار جدایی‌گزینی...؛ حسینی | ۱۴۹

صارمی، حمیدرضا و توتزاری، سهیلا. (۱۳۹۳). سنجش و ارزیابی سطوح برخورداری مناطق شهری کلان‌شهر تهران با استفاده از تکنیک TOPSIS، هویت شهر، دوره ۸، شماره ۱۸، صص ۴۷-۶۰.

صالحی، مریم؛ موسی‌زاده، حسین، خداداد، مهدی و اسماعیلی، فضل‌الله. (۱۳۹۶). سطح‌بندی مناطق کلان‌شهر تهران از لحاظ شاخص‌های توسعه پایدار با استفاده از تحلیل عاملی و خوشه‌ای، معماری و شهرسازی پایدار، دوره ۵، شماره ۱، صص ۷۵-۹۰.

عبدی‌دانشپور، زهره. (۱۳۷۸). تحلیل عدم تعادل فضایی در شهرها، مورد تهران، صفه ۹ (۲۹)، ۳۴-۵۷.

علی‌احمدی، علیرضا و غفاریان، وفا. (۱۳۸۲). اصول شناخت و روش تحقیق (با نگاهی به مطالعات تاریخی)، علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س)، ۱۳ (۴۶ و ۴۷)، ۲۴۱-۲۶۶.

فرمانفرمایان، منوچهر و فرمانفرمایان، رخسان. (۱۳۹۶). خون و نفت (ترجمه مهدی حقیقت‌خواه)، تهران: ققنوس.

فیالکوف، یانکل. (۱۳۸۳). جامعه‌شناسی شهر، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: آگه.

کاستللو، وینسنت. (۱۳۶۸). شهرنشینی در خاورمیانه (ترجمه پرویز پیران و عبدالعلی رضایی)، تهران: نشر نی.

لطفی، سهند و قضائی، محمد. (۱۳۹۸). بررسی نقش جدایی‌گزینی در شکل‌گیری بافت‌های محنت‌زده شهری، نمونه موردی: قاسم‌آباد مشهد، جغرافیا و توسعه، ۵۴، ۱۵-۳۶.

مشکینی، ابوالفضل و رحیمی، حجت‌الله. (۱۳۹۰). جدایی‌گزینی فضایی در مادرشهرها: تحلیلی بر جغرافیای اجتماعی مادرشهر تهران، برنامه‌ریزی و آمایش فضا (مدرس علوم انسانی)، ۱۵ (۴)، ۸۵-۱۰۷.

موسوی، کاظم. (۱۳۹۲). دانشنامه تهران بزرگ، جلد دوم، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

میرزایی، جهان‌بین، احمدی، سجاد و لرستانی، اکبر. (۱۳۹۴). تحلیل فضایی سطوح برخورداری مناطق کلان‌شهر تهران از منظر اقتصاد شهری، اقتصاد و مدیریت شهری، دوره ۳، شماره ۱۱، صص ۵۹-۷۷.

نادری، عزت‌الله و سیف‌نراقی، مریم. (۱۳۸۵). روش‌های تحقیق در علوم انسانی، تهران: بدر.

ین، رابرت ک. (۱۳۸۱). تحقیق موردی (ترجمه علی پارسایان و سیدمحمد اعرابی)، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

یوسفی، علی و ورشوئی، سمیه. (۱۳۹۰). نابرابری اجتماعی در فضای شهری مشهد: برآوردی از نابرابری‌های درآمدی و تحصیلی در نواحی شهر، مطالعات اجتماعی ایران، ۴، ۱۵۲-۱۸۳.

Boustan, L.P. (2013). *Racial residential segregation in American cities*. Massachusetts: National Bureau of Economic Research.

Dhalmann, H. (2013). Explaining Ethnic Residential Preferences-the Case of Somalis and Russians in the Helsinki Metropolitan Area, *Housing Studies*, (3), 389-408.

Feitosa, F. F., Câmara, G., Monteiro, A. M. V., Koschitzki, T., & Silva, M. P. S. (2007). Global and local spatial indices of urban segregation. *International Journal of Geographical Information Science*, 21(3), 299-323.

Feitosa, F., Bao Le, Q. and Vlek, P.L.G. (2011). Multi-agent simulator for urban segregation (MASUS): A tool to explore alternatives for promoting inclusive cities. *Computers, Environment and Urban Systems*, (2), 104-115.

Feitosa, F., Câmara, G., Monteiro, G., Koschitzki, T., and Silva, M. (2007). Global and local indicators of urban segregation. *International Journal of Geographical Information Science*, (21), 299-323.

Firman, T (2004). New town development in Jakarta Metropolitan Region: a perspective of spatial segregation. *Habitat international*, (28), 349-368.

Gauvin, L., Vignes, A., and Nadal, J.P. (2013). Modeling urban housing market dynamics: can the socio-spatial segregation preserve some social diversity? *Economic Dynamics and Control*, (7), 1300-1321.

Gerometta, J., Hausermann, H., and Longo, G. (2005). Social innovation and civil society in urban governance: Strategies for an inclusive city. *Urban Studies*, (11), 2007-2021.

Gurney, J. (1992). *The Transformation of Tehran in The Later Nineteenth Century*, Tehran Capital Bicentenaire, ed. C. Adle, B. Hourcade, IFRI, Paris, 51-71.

Ibraimović, T., and Hess, S. (2017). A latent class model of residential choice behavior and ethnic segregation preferences, *Housing Studies*, (6), 1-21.

Jone, G, (1986). *Banking and Empire in Iran*, Volume 1: The History of the British Bank of the Middle East, Vol. 1, U. K: Camp. Uni. Press.

Kaplan, H. D., O. J. Wheeler and R. S. Holloway. (2004). *Urban Geography*, US: Wiley publication.

- Liu, Yafei, Dijst, Martin and Geertman, Stan (2015). Residential segregation and well-being inequality over time: A study on the local and migrant elderly people in Shanghai, *Cities*, 43, 1- 13.
- MadaniPour, A. (1998). *Tehran: The Making of a Metropolis Chichester England*, New York: John Wiley.
- Nightingale, C. H. (2013). *The-segregation paradoxes*. <http://www.mascontext.com/>. <http://www.mascontext.com/issues/17-boundary-spring-13/the-segregation-paradoxes/>
- Peach, c. (1996). Does Britain have ghettos? *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, 21(1), 216-235.
- Schelling, T.C. (1971). Dynamic models of segregation, *Mathematical Sociology*, (1), 143-186.
- Shala, V and Quainoo, R. (2007). Ethnic Dwelling Segregation IN ROSENGÅRD, malmö högskola Hälsa och samhälle. <https://muep.mau.se/bitstream/handle/2043/5751/Ethnic%20dwelling%20segregation.pdf?sequence=1>
- Spielman, S. E. A. and J. Thill. (2008). Social area analysis, data mining, and GIS", *Environment and Urban Systems*, 32, Pp. 110-122, 2008.
- VanDer Laan Bouma-Doff, W. (2007). Involuntary Isolation: Ethnic Preferences and Residential Segregation", *Journal of Urban Affairs*, (3), 289-309.
- Vaughan, L (2005). The relationship between physical segregation and social marginalization in the urban environment. *World Architecture*, (185), 88-96.
- Zavodny, M. (1999). Determinants of Recent Immigrants' Locational Choices. *The International Migration Review*, (4), 1014-1030.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

استناد به این مقاله: حسینی، سیدهادی. (۱۴۰۱). تحلیل تأثیر مکان‌گزینی سفر و اتباع خارجی در تحول ساختار جدایی‌گزینی اجتماعی-فضایی شهر تهران در دوره قاجاریه، فصلنامه برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای، ۷(۲۳)، ۱۲۱-۱۵۱.

DOI: 10.22054/urdp.2022.68623.1451

Urban and Regional Development Planning is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License...

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی